

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ORTAĀAĐ ANADOLU'SUNDA PEGANUM HARMALA L.'NİN SAĞLIK ALANINDA KULLANIMININ ARAŐTIRILMASI INVESTIGATION OF THE USE OF PEGANUM HARMALA L. IN HEALTH CARE IN MEDIEVAL ANATOLIA

Meryem GÜRBÜZ*

Hüseyin DOĞAN**

Öz

Halk ağzında üzerlik, ilezik, nazar otu, üzellik, üzerik, üzerrik, üzeriyh, yabani sedef otu, yüzellik, yüzerlik gibi isimlerle bilinen *Peganum harmala* L., geleneksel tıp alanında gerek Yunan ve Roma gerekse Arap ve Türk uygarlıklarında yaygın olarak bilinen ve kullanılan bir bitkidir. OrtaĀaĐ Anadolu'sunda bitkinin tohum, yaprak, kök gibi parĀaları; kavurma, dövme, kaynatma gibi işlemlerden geçirilerek çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. *Peganum harmala* L. hem Batı hem de DoĐu kültürleri tarafından bilinen bir bitki olması nedeniyle, tarihsel süreç içinde ilgili kültürlerin bu bitki üzerinden etkileşimini göstermesi bakımından önemlidir. Bu etkileşim hem bitkinin yaygın adlarında hem de geleneksel tıp alanında kullanımında kendini göstermektedir. Bu Āalıřmanın amacı, ülkemizde doğal olarak yayılış gösteren *Peganum harmala* L. türünün OrtaĀaĐ Anadolu'sunda sağlık alanında kullanımının araştırılmasıdır. Āalıřmada XIII. yüzyıl başından XV. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da yazılan, derlenen ve tercüme edilen tıp eserlerinde P. harmala taksonunun çeşitli hastalıklarda tek başına ya da diğer bitkilerle birlikte kullanılmasına dair örnekler verilmiş, böylece bitkinin tıbbi önemi ortaya konmaya Āalıřılmıřtır.

Anahtar Kelimeler: *Peganum harmala* L., Üzerlik, Anadolu, OrtaĀaĐ, Bitki Tarihi.

Abstract

Peganum harmala L., known by the locals as üzerlik, ilezik, nazar otu, üzellik, üzerik, üzerrik, üzeriyh, yabani sedef otu, yüzellik, yüzerlik. It is a well-known and widely used plant in traditional medicine in Greek, Roman, Arab and Turkish civilizations. In Medieval Anatolia parts of the plant such as seeds, leaves and roots have been used in the treatment of various diseases after getting through processes

* DoĀ. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih, meryembgurbuz@gmail.com

** Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Doktora öğrencisi,
huseyincahiddogan@gmail.com

like roasting, crushing and boiling. Since *Peganum harmala* L. is a plant known by both Western and Eastern cultures, it is important in terms of showing the interaction of related cultures in the context of this plant in the historical process. This interaction manifests itself from both in the common names of the plant and in its use in traditional medicine. The aim of this study is to investigate the use of *Peganum harmala* L. species, which is naturally growing in Turkey, in the field of health in Medieval Anatolia. In the study, at the beginning of XIII century to until the middle of the XV century in the medical works written, compilation and translated in Anatolia, examples of the use of P. harmala taxon alone or in combination with other plants in various diseases were given and thus the medical importance of the plant was tried to be revealed.

Keywords: *Peganum harmala* L., Wild rue, Harmel, Anatolia, Medieval, Plant History.

1. Giriş

Peganum harmala L. (**üzerlik**) 30 ila 70 cm büyüeyebilen, tahrip edilmiş araziler ile steplerde görülen çok yıllık bir bitki olup, doğal olarak Güney Avrupa, Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya'da yayılış göstermektedir (Coode, 1967, 494).

Ortaçağ Anadolu'sunda yazılan tıp eserlerinde bitkinin, Türkçe (yüzerlik), Arapça (harmal) ve Farsça (sipend) dillerindeki karşılıklarının kullanıldığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, üzerlik için "yıdığ ot", sedef için ise ildirük ve eldrük karşılıklarını vermektedir. Akalın'a göre yüzerlik kelimesi, eldrük (sedef) kelimesinin başına yabancı anlamına gelen yoz kelimesi getirilerek oluşturulmuş ve göçüşme ile bugünkü halini almıştır (Akalın, 1993, 256). Bitki Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde geleneksel olarak nazara karşı kullanılmaktadır (Emeksiz, 1998, 233).

Anadolu'da yazılan tıp eserlerinde, bu dönemden önce yazılan tıp eserlerinde görülen bitkilerin alfabetik maddeler halinde sıralanarak faydalarının ilgili madde içinde verilmesi yöntemi yerine, hastalıklar madde halinde ele alınmış ve çok sayıda bitkiden oluşan terkiplerle tedavi yöntemleri önerilmiştir.

2. Tarihi

P. harmala'nın tıbbi özelliklerinin kullanımı oldukça eskiye dayanmaktadır. Pedanius Dioscorides (ö. 90), peganon agrion (πῆγανον ἄγριον) olarak isimlendirdiği bitkinin tohumlarının bulanık görme vakalarında kullanıldığını kaydetmiştir (Dioscorides, 2000, 427).

Ebû Hanîfe Dîneverî (ö. 895), harmal kavramına bağlı iki farklı bitki olduğunu yazarak ikincisine Farsça isfend dendiğini belirtmiş, Ebû Ziyâd el-Kilâbî'den (ö. ?) harmal'ın otçul hayvanlar için zararlı olduğu, yakacak olarak kullanıldığı ve şiddetli ateş vakalarında kaynatılarak hastaya içirildiği bilgilerini aktarmıştır (Yff Breslin, 1986, 139).

İbn-i Sînâ (ö. 1037), harmal (حرملة) maddesinde Dioscorides'in verdiği bilgiye ek olarak Dioscorides'in peganon kepaion (πῆγανον κηπαῖον) adını verdiği *Ruta graveolens* L.'e ait diüretik ve regl söktürücü (İbni Sina, 2018, 260) özellikleri de saymıştır. Dioscorides, her iki türün de Süryânicede *harmal* kelimesi ile karşılandığını belirtmiştir (Dioscorides, 2000, 423). Sînâ, *P. harmala*'nın Farsça karşılığı olan

sefendasfend (سفند اسفند) maddesinde ise Dioscorides'in *R. graveolens* için verdiği bitkinin panzehir etkisine dair (Hakim İbni Sina, 1998, 262) bilgileri aktarmıştır.

Beyrunî (ö. 1050), harmal maddesinde bitkinin diğer dillerdeki karşılığını verdikten sonra, Galenus (ö. 210), Paulus Aegineta (ö. 690) ve Dioscorides gibi yazarların bitki hakkında yazdıklarını aktarmıştır. Beyrunî tıbbi kullanımına ek olarak, bitkinin çiçeklerinden alınan ipliksi yapıların yastıkların içine konduğunu aktarmış (Beyrunî, 2011, 166), isfend-i sefed maddesinde ise bitkinin "beyaz hardal" olarak bilindiğini ifade etmiştir (Beyrunî, 2011, 61).

Gāfiki'nin, fi Kitābi'l-Edviyyeti'l-müfrede adlı eserinde "harmal" maddesi.
McGill University Library, Kanada.

İbn Meymûn (ö. 1204), harmal maddesinde bitkinin Yunanca basus ve Farsça isfand olarak bilindiğini kaydetmiştir. Kuzey Afrika'da bitkinin meyve ve tohumlarının kusturucu ve uyutucu etkisi nedeniyle kullanılmasının yanı sıra, bitkinin tohumlarına büyü amacıyla da başvurulmaktadır (Maïmonide, 1940, 79).

İbnü'l-Baytâr (ö. 1248), harmal maddesinde bitkinin beyaz ve kırmızı olmak üzere iki türü olduğunu, beyaz olana Yunanca molu¹, kırmızı olana ise Farsça isfend dendiğini kaydetmiştir. Baytâr, Yuhannâ bin Mâseveyh'den (ö. 857) siyatik, kolik, bağırsak kurdu, koksali ile İsa bin Messa'dan (ö. ?) epilepsi vakalarında; Râzî'den (ö. 925) ise regl ve idrar söktürücü (Ibn al-Baithar, 1840, 297) olarak kullanıldığını aktarmıştır. Dühn-ü bezr-i harmal (üzerlik tohumu yağı) maddesinde ise, el Temimî'den (ö. 990) siyatik, eklem ağrısı, felç ve epilepsi vakalarında kullanıldığını rivayet etmiştir (Ibn al-Baithar, 1840, 453).

Linnaeus (ö. 1778), 1753 yılında bitkiyi *Peganum harmala* L. (von Linnaeus, 1753, 444-445) adı altında bilimsel literatüre almış, bundan iki yıl sonra da Linnaeus'un öğrencisi Forsskål (ö. 1763), harmal kavramını *Peganum harmala* L. (Forsskål, 1775, LXVI) ile karşılaşmıştır. Hem Sprengel (ö. 1833) (Sprengel, 1807, 263) hem de Freytagii (ö. 1861) (Freytagii, 1830, 372), Sina'nın harmal'ının *Peganum harmala* L. olduğu konusunda hemfikirdir. Lane (ö. 1876) ise köpekgiller için ölümcül olan حَزْمَل ve الذَّبَّ غَلْفَةَ olarak bilinen bir bitkiden Habeşlilerin silahların ucuna sürmek üzere zehir elde

¹ Bu bilgi, Baytâr'ın maddeyi yazarken faydalandığını belirttiği Dioscorides'den alınmıştır. Dioscorides'e göre Anadolu'da bitkiye molu (μῶλυ) denmektedir. (Dioscorides, 2000, 427)

ettiklerini kaydettikten sonra bu bitkinin modern *Peganum harmala* L. olduğunu ifade etmiştir (Lane, 1877, 2286).

3. Ortaçağ Anadolu'sunda Sağlık Alanında Kullanımına Dair Örnekler

P. harmala, kündür (*Boswellia serrata* Roxb. ex Colebr.), şüniz (*Nigella sativa* L.), kebere (*Capparis spinosa* L.) kökü, muql (*Boswellia sacra* Flueck.) ve kurrās (*Allium ampeloprasum* L.) suyundan oluşan bir terkiple hap yapıldıktan sonra tütsü olarak; *P. harmala* tohumu, kendene (*Marrubium vulgare* L.) suyu, kebere kökü, sezāb (*Ruta graveolens* L.), şirec (*Sesamum indicum* L.) ile birlikte pişirilerek hemoroit tedavisinde kullanılmıştır (Anonim, 2013, 120; Güven, 2005, 254). *P. harmala* yaprağı dövüldükten sonra lapa halinde uygulanarak ayak ağrısını; tohumu ise balla birlikte dövülerek dalak ağrısını gidermek için kullanılmıştır (İshāk bin Murād, 2016, 20; Celālüddin Hızır, 1990, 99).

P. harmala tohumu, sekbî nec (*Ferula persica* Willd.), uşak (*Dorema ammoniacum* D.Don), mukl, cavşir (*Opopanax chironium* Koch), hanzal (*Citrullus colocynthis* (L.) Schrad.) içi, sabır (*Aloe vera* (L.) Burm.f.), türbid (*Operculina turpethum* (L.) Silva Manso), sarı helile (*Terminalia citrina* Roxb. ex Fleming) kabuğu, anzarût (*Astragalus sarcocolla* Dymock) birlikte dövülüp elendikten sonra hap haline getirilerek felç, gut ve bel ağrısı vakaları ile regl söktürücü ve gaz giderici olarak kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 114; Özer, 1995, 373; Kurban, 1990, 78). *P. harmala*, buzûrî² sirkesinde selîha (*Cinnamomum cassia* (L.) J.Presl), asârûn (*Asarum europaeum* L.) ve belesân (*Commiphora gileadensis* (L.) C.Chr.) çekirdeği ile birlikte kaynatılarak ağız çarpılması, felç ve sara vakalarında kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 126). *P. harmala* tohumu kavru olarak, kara helile (*Terminalia chebula* Retz.), nânhâh (*Trachyspermum ammi* (L.) Sprague), sa^{ter} (*Origanum vulgare* L.), günlük³ (*Styrax officinalis* L.) ve sirkede bekletilerek kurutulmuş cüruf dövülüp elendikten sonra balla karıştırılarak ishal vakalarında kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 233). *P. harmala* tohumu, dövülüp elendikten sonra balla birlikte kulunç ağrısında kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 239). *P. harmala* tohumu, duku (*Pastinaca sativa* L.)⁴, kemnûn (*Cuminum cyminum* L.), belesân, selîha, kırdamâna (*Elettaria cardamomum* (L.) Maton), kerefes (*Apium graveolens* L.) tohumu, idhîr (*Cymbopogon schoenanthus* (L.) Spreng.), dâr-ı fülful (*Piper longum* L.), kust (*Cheilocostus speciosus* (J.Koenig) C.D.Specht)⁵, fülful (*Piper nigrum* L.), mürr-i sâfî (*Commiphora myrrha* (Nees) Engl.), defne (*Laurus nobilis* L.) yemişi, eğir (*Acorus calamus* L.) ve zaferânla (*Crocus sativus* L.) hazırlanan ve ciğer ile dalağa faydalı olan emrûsyâ macununun yapımında kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 249). *P. harmala* tohumu dövüldükten sonra kına (*Lawsonia inermis* L.) ile yoğrulmuş ayak tabanına uygulandığında tifo vakalarında görülen baş ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 292). *P. harmala* tohumu bâdişnâm vakalarında dâhilen kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 328). *P. harmala* tohumu, kara çörek otu (*Nigella sativa* L.) ve ak şekerle (*Saccharum officinarum* L.) dövülerek hafızayı güçlendirmek için kullanılmıştır (Tabîb İbn-i Şerîf, 2017, 352).

² Çok sayıda bitki kullanılarak elde edilen bir karışım.

³ "Günlük" kavramı genel bir ifade olup, bu kavram ile karşılanan diğer bitkiler şunlardır: *Boswellia sacra* Flueck. ve *Liquidambar orientalis* Mill.

⁴ "Duku" kavramı ile karşılanan diğer bitkiler *Heracleum grande* (Dalzell & A. Gibson) Mukhop. ve *Daucus carota* L. tohumudur.

⁵ "Kust" kavramı ile karşılanan diğer bitki *Saussurea costus* (Falc.) Lipsch.'dur.

P. harmala tohumu, turp (*Raphanus raphanistrum* subsp. *sativus* (L.) Domin) tohumu, mürr, ermeni kili ve nüşâdır (amonyum klorür) birlikte dövülerek boğaza uygulanarak boğaz ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Hekim Bereket, 2016, 87).

P. harmala, kuş yağ, sezâb yağ ve tuzla birlikte kavrulmuş bir bez içinde kalp üzerine uygulanarak; pāpādyā (*Matricaria chamomilla* L.)⁶, torağ otu (*Anethum graveolens* L.), sa'ter, tağ yarpuzu (*Mentha pulegium* L.), ikli'lü'lmelik (*Melilotus officinalis* (L.) Pall.) birlikte bir kazanda kaynatılıp hastayı bu kazana oturtarak karabasan (uyku felci) ve tetanos vakalarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 105). *P. harmala*, nüşâdır, büber⁷, zencebil (*Zingiber officinale* Roscoe), âkırkarhâ (*Anacyclus pyrethrum* (L.) Lag.), mevizeg (*Delphinium staphisagria* L.), kuru merzengüş (*Origanum majorana* L.) ile birlikte kaynatılıp gargara yapılarak dil tutulması vakalarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 69). *P. harmala*, cinsel gücü azaltıcı bitkiler arasında zikredilmiştir (Celâlüddin Hızır, 1990, 118; Meriç, 2005, 257). *P. harmala* ve zîre-i kirmānī (*Carum carvi* L.) dövülüp elendikten sonra anne sütü ile birlikte verilerek çocuklardaki kabızlık sorunu için kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 125). *P. harmala* tohumu, kıranful (*Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry), ak günlük, şeker dövüldükten sonra dâhilen alınarak unutkanlık sorunlarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 47; Gümüştam, 2009, 296). *P. harmala* tohumu, ferfiyün (*Euphorbia officinarum* L.), çekirdeği alınmış kızıl üzüm (*Vitis vinifera* L.) ve büberden hap yapıp buruna damlatılarak soğuk kaynaklı baş ağrısı ve nezle vakalarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 63). *P. harmala* tohumu, gül (*Rosa* L.) yağ ile kavurularak yedirilerek ishal vakalarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 108). *P. harmala* tohumu, hardal (*Sinapis alba* L.)⁸ tohumu, tere (*Lepidium sativum* L.) tohumu ve kebere kökü birlikte merzengüş suyuyla pişirilip bel bölgesine yakı uygulanarak bel ağrısını gidermek için kullanılmıştır. (Celâlüddin Hızır, 1990, 127) *P. harmala* tohumu dövülüp dâhilen verilerek siyatik vakalarında kullanılmıştır (Celâlüddin Hızır, 1990, 129; Gümüştam, 2009, 254; Doğan, 2009, 358).

P. harmala diüretik olarak kullanılmıştır (Özer, 1995, 238). *P. harmala* yaprağı, şahtere (*Fumaria officinalis* L.), kaşşüm (*Achillea millefolium* L.), zerāvend (*Aristolochia rotunda* L.), keber kökü, sa'ter, sürincân (*Colchicum autumnale* L.), kantaryün (*Centaureum erythraea* Rafn)⁹, hâsâ (*Thymbra capitata* (L.) Cav.), hanzal içi ve mâzâryün (*Daphne mezereum* L.), zeytin (*Olea europea* L.) yağ ile kaynatılarak gut vakalarında kullanılmıştır (Özer, 1995, 408). *P. harmala* tohumu, tûs¹⁰ tohumu, hiltit (*Ferula assa-foetida* L.) ve hardal dövülüp gargara yaptırılarak boğaz ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Özer, 1995, 540).

P. harmala tohumu, çügündür (*Beta vulgaris* L.) suyu ile karıştırılıp başa sürülerek baş ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Uçar, 2009, 169).

P. harmala tohumu, dâhilen alınarak balgam söktürücü (Gümüştam, 2009, 273) olarak ve göğüs ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Gümüştam, 2009, 219). *P.*

⁶ "Papatya" kavramı ile karşılanan diğer bitki *Chamaemelum nobile* (L.) All.'dir.

⁷ "Büber" kavramı ile hangi bitkinin kastedildiği tespit edemedik. Günümüzde biber olarak bitki *Capsicum* L. cinsine bağlıdır ancak bu cins Amerika kıtası orijindir, eser ise Amerika kıtası keşfedilmeden önce kaleme alınmıştır. Olasılıkla *Piper* L. cinsine bağlı bir tür kastedilmektedir.

⁸ "Hardal" kavramı ayrıca *Brassica nigra* (L.) K.Koch ile de karşılanmaktadır.

⁹ "Kantaryün" kavramı iki farklı türü ifade eden bir kavramdır: Büyük ve küçük kantaryün. Metinden hangisinin kastedildiği anlaşılmamakla birlikte biz daha yaygın kullanılan *C. erythraea* ile karşıladık. Büyük kantaron olarak bilinen tür ise *Cyanus segetum* Hill türüdür.

¹⁰ Kastedilen bitki türünü tespit edemedik.

harmala tohumu kavrulduktan sonra dövülüp elenerek, aynı işleme tabi tutulan nohūd (*Cicer arietinum* L.) ile birlikte gül suyunda yoğrulup penbeye (*Gossypium hirsutum* L.) sürülerek uyumadan önce gözkapaklarının üzerine konularak göz ağrısını gidermek için kullanılmıştır (Gümüştam, 2009, 229). *P. harmala* ve gelüncik (*Papaver rhoeas* L.) tohumu soğuk su ile birlikte içilerek kurdeşen ve abraşlık vakalarında kullanılmıştır (Gümüştam, 2009, 263). *P. harmala* pişirilip suyu içilerek bel ağrısı vakalarında kullanılmıştır (Gümüştam, 2009, 253; Özdemir, 2018, 90). *P. harmala* dövülüp şırlağın (*Sesamum indicum* L.) yağıyla kaynatılıp vücuda sürülerek bit kovucu olarak kullanılmıştır (Gümüştam, 2009, 281).

P. harmala tohumu, ferfiyün, sezāb ile dövülüp merzengüş suyu ile yoğrularak baş ağrısı vakalarında kullanılmıştır (Şahin, 1994, 269).

P. harmala kökü, mey'a-i sāyele (*Styrax officinalis* L.), günlük, keber kökü birlikte dövülüp elenerek, ak süsen¹¹ yağı, kencid (*Sesamum indicum* L.) yağı ve zeytinyağıyla (*Olea europaea* L.) merhem edilip uyuz vakalarında kullanılmıştır (Şenel, 1988, 26).

P. harmala tohumu, 'unnāb (*Ziziphus jujuba* Mill.), şāb şarhā¹² yağı ile birlikte dövülüp panbuğa (*Gossypium hirsutum* L.) sürüldükten sonra yatmadan önce gözkapaklarına konularak gözle ilgili sorunlarda kullanılmıştır (Göçgün, 2010, 22; Aktaş, 2010, 136).

P. harmala idrar ve regl söktürücü olarak kullanılmıştır (İbn Baytâr, 2017, 165).

4. Sonuç

Dioscorides'in hem *P. harmala* hem de *R. graveolens* türlerinin harmal olarak adlandırıldığını kaydetmesi nedeniyle, gerek İslâm Altın Çağı'nda (800-1258) gerekse onun beslediği Ortaçağ Anadolu'sunda yazılan sağlık eserlerinde her iki bitki ile ilgili özelliklerin iç içe geçmiş olduğu görülmektedir. Bitkinin geniş bir coğrafyada yayılış gösteriyor olması nedeniyle çok sayıda adının olması da diğer bir karışıklık nedeni olarak göze çarpmaktadır. Bu çalışma ile birlikte, *Peganum harmala* L.'nin Anadolu özelinde Antikçağ'dan Ortaçağ'ın sonlarına kadar olan süreçte tıbbi alanda kullanımı derli toplu olarak gösterilerek, hem bitkinin tıbbi önemine değinilmiş hem de bitkinin tarihsel arkaplanı gösterilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Emeksiz, Abdulkadir (1998). Türk Halk Kültüründe Üzerlik. *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVIII. ss. 229-242.

Anonim (2013). *Cerrâh-Nâme İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım*. Haz: Serdar Yavuz. İstanbul: Kesit.

von Linnaeus, Carl (1753). *Species Plantarum tomus I*. Holmiae: Laurentii Salvii.

Yff Breslin, Catherine Alice (1986). *Abu Hanîfah Al-Dinawari's Book of Plants: An Annotated English Translation of the Extant Alphabetical Portion (Lexicography, Philology, Arabia, Middle East)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of Arizona, ABD.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) (1990). *Müntehab-ı Şifâ I. Giriş - Metin*. Haz: Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) (1999). *Müntehab-ı Şifâ II. Sözlük*. Haz: Zafer Önler. İstanbul: Simurg Yayıncılık.

¹¹ Ak süsen ile hangi bitkinin kastedildiğini tespit edemedik, çünkü süsen kavramı hem *Iris* L. hem de *Sesamum* L. cinsi için kullanılan bir kavramdır. Günümüzde "ak süsen" kavramı anavatanı Yemen ve Arabistan olan *Iris albicans* Lange için kullanılmaktadır. Baytâr'ın, dühn'ül-irsa (süsen yağı) maddesinde anılan bitki ise *Iris × germanica* L.'dir.

¹² Kastedilen nesneyi tespit edemedik.

- Dioscorides Pedanius (2000). *De Materia Medica*. Translated by: T. A. Osbaldeston. Johannesburg: Ibis Press.
- Ebu'r-Reyhan El-Beyrunî (2011). *Kitâbü's-Saydana Fî't-Tıbb*. Çev. Esin Kâhya. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Lane, Edward William (1877). *Arabic-English Lexicon Book I Part VI*. London: Williams and Norgate.
- Aktaş, Esra Gül (2010). *Abdulvehhâb'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme – Metin – Dizinli Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Kurban, Ferhat (1990). *Şiroani Mahmud: Sultanîyye (Giriş – Metin – Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Freytagii, Georgii Wilhelmi (1830). *Lexicon Arabico-Latinum*. Halis Saxonum: Apud C.A. Schwetschke et filium.
- Özdemir, Güllü (2018). *Hekim Beşir Çelebi. Mecmû'atül-Fevâ'id (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Gümüştatam, Gürkan (2009). *Haza Kitab u Hükema-yı Tertib-i Mu'alece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme – Metin – Dizin – Terimler Sözlüğü)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hakim İbni Sina (1998). *Canon of Medicine Book II: Materia Medica*. New Delhi: Jamia Hamdard.
- Hekim Bereket (2016). *Hulâsa. Metin – Sözlük*. Haz. Binnur Erdağı Doğuer. Ankara: Ürün Yayınları.
- Ibn al-Baithar (1840). *Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel I*. Translated by: Joseph von Sontheimer. Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung.
- İbni Sina (2018). *El-Kânûn Fî't-Tıbb İkinci Kitap*. Çev. Esin Kâhya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Uçar, İlhan (2009). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş – İnceleme – Metin – Dizinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- İshâk bin Murâd (2016). *Edviye-i Müfredede*. Haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sprengel, Kurt Polycarp Joachim (1807). *Historia rei herbariae. Tomus I*. Amsteldami: Sumtibus Tabernae libreriae et artium.
- M. J. E. Coode (1967). *Peganum. Flora of Turkey and the East Aegean Islands vol. II*. Edited by: P. H. Davis. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Maïmonide (1940). *Şarh Asmâ' al-'Uqqâr*. Translated by: Max Meyerhof. Le Caire: Impr. del'Institut Francais d'archeologie Orientale.
- Şahin, Mehmet Ünal (1994). *Mü'min bin Mukbil. Miftâhü'n-Nur ve Hazâinü's-Sürûr (Dil özellikleri – Metin – Söz Dizini)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Güven, Meriç (2005). *Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fî't-Tıbb'ı (Dil incelemesi – Metin – Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Özer, Osman (1995). *Ahmedi: Tervihü'l-Ervah. Giriş – İnceleme – Metin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Forsskål, Petrus (1775). *Flora Aegyptiaco-Arabica*. Hauniae: Ex officina Mölleri.
- Göçgün, Serap (2010). *Abdulvehhâb'ın "Müntehab-ı Fî't-Tıbb" Adlı Eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Doğan, Şaban (2009). *Terceme-i Akrabâd'in Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş – İnceleme – Metin – Dizinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Akalın, Şükrü Halûk (1993). *Üzerlik. Adana Valiliği-Çukurova Üniversitesi II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu*. ss. 247-260.
- Tabib İbn-i Şerîf (2017). *Yâdigâr*. Haz.: Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- İbn Baytâr (2017). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar*. Haz. Komisyon. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- Şenel, Ünal (1988). *Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Eseri: Mücerrebname (İnceleme – Metin – Transkripsiyon – İndeks)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.